

*"Schola claustrum alterum dici debet"*¹

(Filip van Harvengts raadgevingen aan studenten

1. Brieven aan studenten

In de uitgave van de werken van Filip van Harvengt, de tweede abt van Bonne-Espérance in Henegouwen, overleden in 1183², zijn eenentwintig brieven opgenomen, waarvan er vier aan hem gericht werden en één ten onrechte aan hem werd toegeschreven. Van de zestien brieven die van zijn hand bewaard zijn, werden er zes aan studenten gericht.

Een brief had in de twaalfde eeuw niet het privé karakter dat hij nu heeft. Schrijven was een inspannende bezigheid en het materiaal waarop men schreef was kostbaar. Een brief ontvangen was een gebeurtenis, niet alleen voor de geadresseerde, maar ook voor zijn omgeving. Het was een geschenk dat ten zeerste gewaardeerd werd. Men liet hem dan ook graag aan anderen lezen, of deelde de inhoud ervan mee. Bij het schrijven van

¹ PL 203, col. 31.

² De werken van Filip van Harvengt werden voor het eerst uitgegeven in 1620 te Douai, door Nicolaus Chamart, de toenmalige abt van Bonne-Espérance. Deze uitgave was gebaseerd op handschriften die in de abdij zelf bewaard werden. Ze werd gedrukt op de persen van de weduwe van Laurent Kellam. Een jaar later volgde een tweede uitgave, gedrukt in 1621 bij Balthasar I. Bellère. (*Reverendi in Christo Patris ac D. Philippi de Harveng, ab Eleemosyna, secundi abbatis monasterii Bonae Spei, Ordinis Praemonstratensis, Opera Omnia, quae saltem inveniri potuerint: ante annos quadragintos, composita ac manuscripta, pluries a multis desiderata, nunc tandem in lucem primum edita*. Verder wordt ernaar verwezen als ed. Chamart). Deze uitgave, die niet verschilt van de eerdere, werd in 1855 uitgegeven als volume 203 van Mignes Patrologia Latina: D. PHILIPPI Abbatis Bonae Spei, Sacri Ordinis Praemonstratensium Auctoris Dissertissimi et D. Bernardi Claraevallensi contemporanei, *Opera Omnia juxta editionem quam anno 1621 in urbe Duacensi prelo subiecit Nicolaus Chamart, Abbas Bonae Spei, Accurante J.P. MIGNE, Lutetiae Parisiorum 1855*. Verder wordt uit deze uitgave geciteerd als PL 203.) Daarin werden een korte levensbeschrijving van de auteur, die ontleend werd aan de *Bibliotheca Praemonstratensis ordinis* van J. LEPAIGE en een historisch-literaire nota, die een lijst geeft van Filips authentieke en aan hem toegeschreven werken als "prolegomena" opgenomen. Een belangrijke verandering bestaat in het aanpassen van de Latijnse spelling aan het systeem dat Migne voor al zijn uitgaven volgde, waarbij alle afkortingen opgelost werden. Ook werden de samenvattende marginale nota's van Chamart weggelaten, terwijl verwijzende en verklarende nota's onderaan de bladzijden of in de tekst zelf werden afgedrukt.

een brief had de schrijver dit gegeven voor ogen. Hij beseftte dat hij gelezen en beoordeeld zou worden door verschillende lezers zodat men in feite voor een ruimer publiek schreef. Dit alles geldt ook voor de brieven van Filip van Harvengt, die niet zelden de vorm aannemen van echte tractaten en dus zelfs eerder bestemd lijken voor mensen uit de omgeving van de geadresseerde dan voor hem persoonlijk³. In het geval van de brieven aan studenten, treedt Filip op deze manier in gesprek met het schoolmilieu van zijn tijd. Enkele van die brieven bevatten bovendien elementen die het mogelijk maken hen enigszins te dateren.

Epistola I, Ad Wedericum (ed. Chamart p. 1-9: PL 203, col. 1-16): Deze brief werd geschreven na 1141, omdat Hugo van St. Victor in deze brief ter sprake komt op een wijze die veronderstelt dat hij reeds overleden was⁴.

Epistola II, Ad Heroardum (ed. Chamart, p. 9-15); *Ad Hervardum* (PL 203, col. 16-26)⁵: Deze brief is zeker geschreven na de eerste brief aan Johannes, de vijfde brief in de collectie⁶. Hij is een verdediging van een werk dat Johannes had ontleend uit de bibliotheek van Bonne-Espérance. De titel van het boek schreef het werk toe aan Athanasius. Volgens Johannes was de rechtgelovigheid van dit werk eerder dubieus,

³ Een bespreking van de brief als literair genre vindt men in Jean LECLERCQ, *L'amour des lettres et le désir de Dieu*, Paris 1957, p. 170-175.

⁴ Denique vir quidam nostri temporis, religionis habitu et moribus insignitus, et litteris tam divinis quam saecularibus non mediocriter eruditus, qui nobis ingenii sui non parva reliquit monumenta, in quibus inveniuntur non contemptibilia sanae fidei documenta: quodam loco cum de illo primo homine disputaret et corpus ejus de limo, animam vero de nihilo creatum affirmaret, sic ait: "Fides catholica hoc potius elegit, et veritati magis consentaneum judicavit, ut credamus animam primi hominis quando facta est, non de praejacenti aliqua materia factam, sed de nihilo creatam, neque factam a principio quando angeli facti sunt, sed postea, cum corpus ipsum cui infundenda erat formatum est ab ipso creatore, simul et factam et corpori sociatam." — HUGO DE S. VICTORE, *De Sacramentis*, Liber 1, pars VI, cap. 3. Ed. PL. 176, col. 265D (PL 203, col. 12D-13A). Zie G.P. SIJEN, *Les œuvres de Philippe de Harveng abbé de Bonne-Espérance*, in: *Analecta Praemonstratensia* 15 (1939), p. 135.

⁵ De naam van de geadresseerde van de tweede brief wordt anders gespeld in de Migne-uitgave dan in de uitgave van Chamart. Blijkbaar meende de laatste uitgever dat hij deze moest verbeteren. De geadresseerde van de derde brief in de collectie wordt Heroaldus genoemd. SIJEN meent dat het in feite gaat om dezelfde naam en dat een vergissing van een schrijver aan de basis ligt van het onderscheid. De letters r en l kunnen gemakkelijk verwisseld worden. Beide brieven, de tweede zowel als de derde, zijn aan een student gericht, zodat het mogelijk is dat ze aan dezelfde persoon gericht waren. Inhoudelijk zijn er evenwel geen elementen aan te wijzen die deze hypothese bevestigen. Sijen bespreekt beide brieven als de eerste en de tweede brief aan Heroaldus: G.P. SIJEN, *Les œuvres de Philippe de Harveng*, p. 135, nota 23.

⁶ PL 203, col. 34-46.

wat aanleiding gaf tot enig over en weer schrijven. Aan het einde van zijn eerste brief aan Johannes verhaalt Filip een ontmoeting met de toenmalige bisschop van Poitiers: Gilbert de la Porrée, die hem in het gesprek dat zij voerden, diets maakte dat de werkelijke auteur van het boek Hilarius van Poitiers was⁷. Omwille van deze ontmoeting met Gilbert de la Porrée kon Godfried Sijen besluiten dat de theologische polemiek tussen Filip en Johannes gevoerd moet zijn geweest tussen 1142 en 1154: de tijd dat Gilbertus bisschop was van Poitiers. Anderzijds is er in de briefwisseling tussen beiden geen enkele allusie te vinden op de moeilijkheden die de aanleiding waren tot de verbanning van Filip uit Bonne-Espérance tussen 1149 en 1152⁸. Vandaar dat de briefwisseling met Johannes gedateerd kan worden tussen 1142 en uiterlijk 1149. De brief aan Hervardus moet ook geschreven zijn na 1142, omdat Filip er in zijn argumentatie dezelfde teksten van Hilarius citeert als in de eerste brief aan Johannes, en deze teksten ook toeschrijft aan Hilarius van Poitiers. Bijgevolg werd ook deze brief geschreven na de in de vijfde brief beschreven ontmoeting met Gilbertus⁹.

Epistola III, Ad Heroaldum (ed. Chamart, pp. 15-18, PL 203, col. 26-31): Van deze brief kan aangenomen worden dat hij geschreven werd rond dezelfde tijd als het vijfde boek van Filips *Commentaria in canticum canticorum* omwille van de gelijkenis met de geestelijke leer die daar wordt uitgewerkt. De verdere ontwikkeling in de brief aan Heroaldus en de grotere precisie in terminologie maken het waarschijnlijk dat de brief na dit deel van de Hoogliedcommentaar geschreven zou zijn, dus wellicht ook tussen 1142 en 1149.

Epistola IV, Ad Engelbertum (ed. Chamart, pp. 18-19, PL 203, col. 32-34): De groet die de brief beëindigt: *Eos qui tecum sunt socios tuos, amicos meos vice mea plurimum saluta*, toont aan dat Filip op het ogenblik dat hij deze brief schreef, onder de studenten in Parijs kennissen had

⁷ Nudius enim tertius cum essem Parisiis, idemque magister et episcopus Gislebertus mihi colloquium dignaretur, inter loquendum protulit de libro illo quendam versiculum: "Sic, ait, inquit Hilarius de Trinitate." Quem versiculum optime recognoscens, statim quaesivi si operis illius, e quo versiculus assumptus est, Hilarius veraciter auctor erat, quia nostri codicis titulus Athanasium praefererat. At ille, ne me error tituli redderet dubium, totius principium operis memoriter duxit ad medium, addens et quoto librorum numero clauderetur, et in quo quorum ille, quem dixerat, versus haberetur. (PL 203, col. 45D).

⁸ G.P. SIJEN, *Philippe de Harveng, abbé de Bonne-Espérance*, in: *Analecta Praemonstratensia*, 14 (1938), p. 46.

⁹ Dit blijkt uit een vergelijking tussen PL 203, col. 22C met col. 38D en volgende.

die hij als zijn gelijken beschouwde¹⁰. Dit zou een basis kunnen zijn om deze brief vrij vroeg te dateren, maar uit zijn briefwisseling met Johannes en uit andere brieven blijkt dat Filip ook vanuit Bonne-Espérance relaties bleef onderhouden met studenten, zodat deze brief zelfs bij benadering niet te dateren valt.

Epistola XVIII, Ad Richerum (ed. Chamart, pp. 87-88, PL 203, col. 157-160): Sijen stelt de periode na 1157 voorop als tijd waarin de brieven aan Richerus geschreven werden, omdat de manier waarop Filip zich uitdrukt de ervaring en het gezag van een prelaat verraadt¹¹. Brief 18 aan Richerus is duidelijk de eerste brief die Filip aan hem richtte. Dit blijkt uit de inleiding, waar de aanleiding tot het schrijven ervan omstandig uit de doeken wordt gedaan. De bejaarde clericus die zich in de school aan de studie van de schrift blijft wijden, schijnt hem te intrigeren¹². Het *amas ut sensi litteras, imo et sacras litteras* (PL 203, col. 165 A.) dat na de begroeting het eigenlijke thema van *Epistola XX, ad Richerum* inleidt, valt moeilijk te rijmen met de lof die Filip aan de geadresseerde van *Epistola XVIII* toezwaait omwille van diens liefde voor de gewijde teksten. Evenmin is er in *Epistola XX* een toespeling op de leeftijd of de situatie van de "eeuwige student-clericus" Richerus uit *Epistola XVIII*. Een nadere precisering is misschien mogelijk omdat de brief aan Richerus een thema weergeeft dat Filip zeer ter harte gaat, namelijk de verbinding van *sciendo et vivendo*, waardoor de clericus aan anderen een voorbeeld geeft. In deze brief wordt deze verbinding vermeld in de context van de school en van het klooster, waar clerici elkaar aanzetten tot meer studiejver én tot een deugdzame levenswijze door kennis en leven met elkaar te verbinden. Dit thema is een van de aspecten die steeds terugkeren in de spirituele tractaten van Filip die samengebracht zijn

¹⁰ PL 203, col. 34 C.

¹¹ De collectie brieven bevat nog een andere brief, *Epistola XX Ad Richerum*: de laatste die aan een student gericht is. Godfried SIJEN gaat ervan uit dat beide brieven aan dezelfde geadresseerde gericht werden. (SIJEN G.P. *Les œuvres...* p. 141.) Dit kan evenwel betwijfeld worden, omdat in de verzameling de brieven die aan dezelfde persoon gericht zijn steeds onmiddellijk na elkaar staan, zoals de drie brieven *Ad Joannem*, de twee brieven *Ad Bernardum* en de drie brieven *Joannis ad Philippum*. Tussen de twee brieven *Ad Richerum* staat de brief aan Raynaldus.

¹² De te quidem, frater charissime, plures mihi post invicem sunt locuti, et omnes inaequali forte sensu, sed uno tamen consensu satis commendabilia prosecuti: sermone benevolo sibi cognita mihi placita retulerunt, sed nondum ad videndum tuam mihi faciem obtulerunt. Quo autem amplius audio de te uno, tot et talia recenseri, eo magis, ut assolet, tuam cupio faciem intueri: nec absenti mandare, sed dare praesenti verbum gratiae vel salutis, venerari canos tuos obtinentes reverentiam senectutis. (PL 203, col. 157A).

onder de titel *De institutione clericorum* en die alle gedateerd kunnen worden na Filips ballingschap, dus vanaf 1152-1153¹³.

Epistola XX, Ad Richerum (ed. Chamart, pp. 91-93, PL 203, col. 165-168): Enkele termen die in deze brief gebruikt worden, doen voor wie vertrouwd is met de werken van de abt van Bonne-Espérance, een beetje vreemd aan. In enkele passages komen begrippen voor die lijken te wijzen op invloed van de pseudo-Dionysius¹⁴. Wellicht kwamen deze voor in het schrijven dat Richerus aan hem gericht had. Het voorkomen van deze terminologie is mogelijk een aanduiding dat deze brief niet al te vroeg in de twaalfde eeuw geschreven zou zijn. Volgens Chenu werden de werken van de pseudo-Dionysius het meest intens bestudeerd tussen 1130 en 1160. De terminologie aan hem ontleend wordt het meest frequent gebruikt rond 1160¹⁵.

De chronologie van de brieven van Filip van Harvengt komt niet helemaal overeen met de orde waarin ze in de uitgegeven verzameling zijn opgenomen. Het eerste ordenend principe lijken vooral de geadresseerden te zijn geweest. Brieven die aan dezelfde persoon gericht waren, werden samengebracht en in tweede instantie chronologisch opgenomen. Een exacte datering van de brieven is niet mogelijk. In enkele gevallen geven personen die erin vermeld worden of de verwantschap met andere werken van Filip een aanwijzing. Op grond van hun inhoud kunnen ze wel in twee groepen ingedeeld worden. Twee brieven, namelijk de brief aan Wedericus en de brief aan Hervardus, bevatten een theologisch tractaatje, waarin Filip naar aanleiding van een vraag een kwestie bespreekt. Daarom zijn ze verwant aan twee werken van Filip, namelijk de *Responsio de salute primi hominis* en de *Responsio de damnatione Salomonis*, die beiden vrij schools van inslag zijn. Deze *responsiones* worden bij

¹³ Vergelijk bijvoorbeeld PL 203, col. 706C met de reeds geciteerde tekst uit col. 158B. Zie ook Caroline WALKER-BYNUM, *Docere Verbo et Exemplo. An Aspect of Twelfth-Century Spirituality* (Harvard Theological Studies 31), Seattle – Washington, 1979, p. 48-55, waar deze verbinding besproken wordt in de context van de verantwoordelijkheid van de clerici t.o.v. leken. Betreffende de datering: cf. *ibidem*, p. 26, nota 31.

¹⁴ Nec desistes progredi donec perveneris et inveneris magnum quiddam omni supereminens creaturae, eum videlicet qui mutabilia cuncta creans, solus immutabilis est naturae. Ille solus essentia, et essentiali excellentia naturaliter elucescit, mutationis motum, vicissitudinis umbram nescit, ab aeterno vere Deus magnus, praepotens, immortalis, non cujusvis majoris gratia, sed naturae privilegio specialis.... eum primum, eum novissimum sane sapiens percipit intellectus, summe bonum vere potissimum amor recte intelligentium et affectus. (PL 203, col. 167A-B; C).

¹⁵ M.D. CHENU, *La Théologie au douzième siècle* (Librairie Philosophique J. Vrin), Paris 1957, p. 129 e.v.

Filips eerdere werk gerekend¹⁶. Latere werken van Filip betreffen eerder de spiritualiteit van zijn publiek: de medebroeders van Bonne-Espérance. Ook in de brieven aan Heroaldus, Engelbertus en Richerus (XVIII en XX) toont Filip zich als een leraar van het geestelijk leven. Men kan veronderstellen dat Filip, die voor zijn intrede een schoolse vorming genoten had¹⁷, in de gemeenschap van Bonne-Espérance een ontwikkeling doorgemaakt heeft die hem geleidelijk meer en meer richtte op vragen betreffende het geestelijk leven, waardoor de inhoud van zijn werken naarmate de tijd verder schreed ook minder schools aandoet. Het spreekt vanzelf dat de studie van de schrift een andere functie had in een school dan in een klooster.

2. Brieven die een antwoord bevatten op een theologische kwestie

Epistola I, Ad Wedericum

De gelegenheid tot het schrijven van deze brief was een discussie in de omgeving van Wedericus aangaande de interpretatie van het scheppingsverhaal. De vraag of God alles tegelijkertijd dan wel het ene na het andere schiep, wordt in de bijbel niet eensluidend beantwoord als men Gn 1,1-51 vergelijkt met Sir 18,1¹⁸. Door het onderscheid tussen scheppen en vormen wordt het mogelijk de twee bijbelplaatsen als niet tegenstrijdig te verstaan. De onlichamelijke schepselen werden vanaf het begin geschapen en gevormd terwijl de materiële dingen gevormd werden uit de in het begin vormeloos geschapen materie. Ter gelegenheid van de bespreking van de geestelijke wereld, waarbij hij het eerste boek van Augustinus' *De Genesi ad litteram* trouw volgt, besteedt Filip aandacht aan de schepping van de engelen en de keuzemogelijkheid die dezen van meet af aan hadden, namelijk om eeuwig God, dan wel zichzelf te beschouwen.

Maar als alles tegelijkertijd geschapen werd, welke is dan de betekenis van het scheppingsverhaal dat de schepping over zes dagen verdeelt?

¹⁶ G.P. SIJEN, *Les œuvres de Philippe de Harveng*, p. 149.

¹⁷ Cum in scholis ego et tu pueri, discendi gratia versaremur... (*Epistola XIII*, PL 203, col. 98B).

¹⁸ Petis, et instanter petis, ut, quia cernis apud te duos ab invicem dissentire, dum unam sententiam alter altero melius aestimat se sentire... Quaeris utrum Deus cuncta simul creaverit, an sua post invicem opera fecerit, ut secundum moram et ordinem sex dierum, mora et ordo intelligatur et operum. (PL 203, col 1A; B).

Wat de vorming van de materiële dingen betreft wordt dus de vraag gesteld of de verdeling over zes dagen letterlijk te begrijpen is of zij eerder in mystieke zin moet worden uitgelegd. Om de brief niet te zeer te overladen zegt Filip zich toe te spitsen op de sententies van de kerkelijke leraren die blijk hebben gegeven van het helderste inzicht¹⁹. Hij citeert uit Augustinus' belijdenissen en uit diens tractaat over de letterlijke betekenis van het scheppingsverhaal om aan te tonen dat beide benaderingen aanvaardbaar zijn. In het eerste werk houdt Augustinus namelijk voor dat de materie onmiddellijk met de vorm verbonden werd, terwijl hij in het andere werk het beeld gebruikt van het zaad, waarin de boom reeds aanwezig is. In het laatste geval houdt hij dus wel een ontwikkeling van de schepping in de tijd voor. Volgens Filip helde *ille noster Augustinus* trouwens naar deze laatste mening over²⁰. Filip meent ook dat Augustinus' mystieke uitleg van het *Hexameron* gefundeerd is in de letter van het scheppingsverhaal en dus te rijmen is met de eisen van de Victorijnse school betreffende de allegorische schriftuitleg²¹.

Zo wordt dan het scheppingsverhaal, verdeeld over zes dagen besproken, waarbij de schepping van de mens en de zondeval bijzondere aandacht krijgen. Voor dit deel van zijn brief vond Filip ook inspiratie in *De Sacramentis* van Hugo van Sint Victor. Van dit werk bleef trouwens een exemplaar uit twaalfde eeuw — afkomstig uit de bibliotheek van Bonne-Espérance — bewaard²². Filip neemt Hugo van St. Victors fundamentele uitspraak over: de schepping opvatten als progressief gestalte krijgend in de tijd, doet niet tekort aan Gods almacht en is ook meer in overeenstemming met het handelen van de mens, voor wie alles geschapen werd²³.

¹⁹ Quia vero longum est hanc diversitatem seriatim colligere, conabor, ut postulas, quae potiora videntur eligere: quae doctores ecclesiasticos amplius invenio commendasse, quos aestimo secreta Scripturarum diligentius et subtilius penetrasse. (PL 203, col 3B.)

²⁰ cf. PL 203, col. 9B. — Et tamen ipse (Augustinus) in hanc mihi videtur sententiam potius declinare, qua dicitur intervallo sex dierum sua Deus opera consummare: et quo ait coeli et terrae materiam, et speciem Deum fecisse, non impugnat id, quod ait per moras temporum perfecisse (ibid. 9D-10A).

²¹ Sic enim plerisque in locis Scripturarum profunditas invenitur haberi, ut constet in ea multa et profunda mysteria contineri: nec tamen ab ea litteralem intelligentiam removeri, et eo gratius ad fructum intimum pervenitur, quo non solum verbis frondosa, sed et veritate fructuosa litterae superficies invenitur. (PL 203, col. 12C-D).

²² Trudo GERITS, *Boekenbezit en boekengebruik in de middeleeuwse premonstratenzerabdijen van de Nederlanden*, in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden voor 1600* (Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers. Dl. 11), Brussel, 1974, p. 127.

²³ HUGO A S. VICTORE, *De sacramentis*, PL 176, col. 188: Nobis autem videtur (excepto eo quod nihil in hac re temere diffinire volumus) omnipotentiae Creatoris in nullo

De toon van de brief is niet belerend. Hij wordt aangeboden als een uiteenzetting van een aantal meningen waarbij het aan het voorzichtig oordeel van Wedericus wordt overgelaten of ze te houden, dan wel te verwerpen zijn²⁴. Wel meent Filip dat men bij het zoeken naar het veelvoudige mysterie dat in de schrifttekst vervat ligt, dient uit te gaan van de letterlijke betekenis van het scheppingsverhaal. Maar hij wijst de andere benadering niet af, mits deze de letterlijke betekenis niet tegensprekt. Het zoeken van de letterlijke zin verschijnt in de brief aan Wedericus als een onmisbaar middel om door te dringen tot de geestelijke zin²⁵. Dat de geestelijke betekenis moet geschraagd worden door de letter van de tekst is natuurlijk een wezenlijk beginsel voor een gezonde schriftuitleg dat door Filip niet tegengesproken wordt, maar de reden waarom men de letterlijke zin niet mag loslaten, is volgens hem dat het ontdekken van de geestelijke zin dan ook aangenamer is als men de vruchtbare waarheid van de letterlijke betekenis vindt. Het doel van de studie is dus ook het op een verantwoorde wijze zoeken van spiritueel voedsel²⁶.

derogari, si per intervalla temporis opus suum ad consummationem perduxisse dicitur... Omnipotens etenim Deus... in eis omnibus faciendis illum praecipue modum servare debuit, qui ipsius rationalis creaturae commoditati ac causae magis congruus fuit. — Filip neemt dit als volgt over: Recte ergo illa distinctio sex dierum ad litteram posse intelligi non negatur, et sua Deus opera perfecisse per intervalla temporum aestimatur: nec in hoc tamen omnipotenti ejus potentiae derogatur, quia hoc non ejus imbecillitate, sed voluntati potius assignatur. Potuit quippe alio modo facere si voluit, sed eo forte modo facere voluit, quem rationali creaturae convenire potius praevidebat: propter quam mundum et ea quae mundi sunt faciebat. (PL 203, col. 8D-9A).

²⁴ Ad id quod quaesisti, utrum simul, an post invicem sua Deus opera fecerit, haec existimavi fuisse respondenda, tuo prudente committens judicio, utrum tenenda sint, vel forte respuenda. (PL 203, col. 15D).

²⁵ sic recipiat intellectus gratiam spiritalis, ut tamen non debeat excludi litteralis. (PL 203, col. 1B).

²⁶ Na een korte uiteenzetting van een niet letterlijke verklaring van het scheppingsverhaal schrijft Filip: Haec opera sex dierum qui sic intelligit, erroris non damnatur, nec huic intellectui quisquam sane sapiens reluctatur: quia, etsi in his quae dicta sunt, mysterium multiplex continetur, illud tamen litterali sensui contrarium non habetur. Sic enim plerisque in locis Scripturarum profunditas invenitur haberi, ut constet in ea multa et profunda mysteria contineri: nec tamen ab eam litteralem intelligentiam removeri, et eo gratius ad fructum intimum pervenitur, quo non solum verbis frondosa, sed et veritate fructuosa litterae superficies invenitur. (PL 203, col. 12C-D). Van col. 14D tot 15D staat Filip stil bij een vraag die voortkwam uit een te verre gaande allegorisering van het verhaal van de zes scheppingsdagen. In een anoniem geschrift werd namelijk beweerd dat de duivel, samen met de andere engelen en de mens in het begin geschapen was, en dat de mens in zijn aanvankelijke gehoorzaamheid volhard had van het zesde tot het negende uur. De vragen die deze stelling doet rijzen moeten maar opgelost worden door degene

Op de achtergrond van deze brief speelt Hugo van St. Victors eerbiedige afwijzing van de mystieke uitleg van de zes scheppingsdagen volgens Augustinus²⁷. Filip eert in zijn brief zowel het gezag van Augustinus als dat van Hugo van St. Victor. Hij poogt aan te tonen dat Augustinus' verklaring van het scheppingsverhaal wel degelijk in overeenstemming te brengen is met de eis van de Victorijnse schriftuitleg, volgens welke het zoeken naar de geestelijke betekenis van een schriftplaats moet vertrekken van de letterlijke betekenis. De brief is dus een *expositio* en wel in de technische betekenis van het woord²⁸. De verschillende standpunten die Augustinus in zijn werken verwoordt, worden benaderd op een wijze die niet vreemd is aan de regels die meester Abelard verwoordt in zijn *Sic et Non*²⁹.

Aan het einde van zijn brief haalt Filip een tweede vraag aan waarop een antwoord verlangd werd, namelijk of men vrij was zware zonden te biechten bij een andere biechtvader dan de daartoe aangeduide. Een overzicht geven van de meningen die aangaande deze kwestie bestaan zou de brief evenwel te uitgebreid maken, zodat hij, ook omwille van de complexiteit van de vraag, van een antwoord afziet³⁰.

die dergelijke dingen beweert, want in de canonieke geschriften wordt niets gezegd over het uur waarop de schepselen gestalte kregen.

²⁷ M.D. CHENU, *La Théologie au douzième siècle* (Librairie Philosophique J. Vrin), Paris 1957, p.68: "C'est sous la pression de cet esprit qu' Hugues récuse respectueusement l'interprétation, alors classique, du récit de la création selon saint Augustin. Dans son idéalisme, et pour rendre raison de la nature des choses par leur 'rationes aeternae' dans la pensée divine, Augustin ne voit dans les six jours de la Genèse qu'un classement hiérarchique des différentes natures, telles qu'elles sont connaissables en Dieu, vrai lieu de leur connaissance (*cognitio matutina*), et non dans leur existence temporelle (*cognitio vespertina*); la réalité des 'jours' est volatilisée dans ce *mane et vespere*, et la succession temporelle évacuée. Hugues estime, avec les Grecs, contre cette 'distribution mystique', que la création progressive dans le temps ne déroge point à la toute-puissance du Créateur et est plus conforme au mode d'action de l'homme, en lequel se répercute l'action divine."

²⁸ Etsi ergo illi, qui nos tempore, et scientia praecesserunt, eamdem sententiam prout decuit perviderunt, et eam exponendo satis, ut eis visum est, lucidam reddiderunt: nobis tamen eorum expositio expositione altera videtur indigere... (PL 203, col. 2A). De brief beantwoordt geheel aan de beschrijving van de techniek van het *exponere reverenter* zoals weergegeven door M.D. CHENU, *La Théologie...*, p. 365 en Ulrich G. LEINSLER, *Einführung in die scholastische Theologie*, Paderborn 1995, p. 38.

²⁹ Et haec quidem Augustinus secundum diversas diversorum sententias est locutus, ne alteram videretur reprobare, si solam esset alteram prosecutus: sciens quia creatori omnium injuria non infertur, si in rebus dubiis, nunc ista, nunc altera pro captu disputantium antefertur. (*Ad Wedericum*, PL 203, col. 9D). Zie de samenvatting van M.D. CHENU, *La Théologie...*, p. 362. De eerste regel die de auteur weergeeft is hier van toepassing aangezien het over verschillen gaat binnen de werken van dezelfde schrijver.

³⁰ Disputanti enim super eo cuilibet, tam multa possunt opponi, et opponentibus tam multa e converso reponi: ut mihi longum et difficile videatur, prosequendo ad unguem omnia definire... (PL 203, col. 16B).

Epistola II, Ad Hervardum

De brief aan Hervardus werd geschreven naar aanleiding van een vraag, die zijn leraren niet bevredigend wisten op te lossen. Hoe komt het dat Christus, die naar het vlees in Adam was, van Adam niet de erfzonde meekreeg zoals de andere mensen?³¹ De vraag wordt niet onmiddellijk beantwoord. Filip herneemt in een inleiding eerst de vraag zoals Hervardus die stelde, om daarna uit te wijden over de wijze waarop men de heilige Schrift moet bestuderen. Hiervoor zijn ijver, verstand en nederigheid nodig³². Deze drie eigenschappen worden afzonderlijk besproken, waarbij de nederigheid bijzondere aandacht krijgt. Aan het einde van deze uitweiding wordt de vraag opnieuw geresumeerd, maar het *dubitas et quaeris*, is nu vervangen door het vromere *miraris*³³.

Het antwoord zelf is een weergave van de Augustijnse leer over de erfzonde, die de *concupiscentia*, de begeerte die het seksuele verlangen in de mens veroorzaakt en waarover de wil geen volledige controle heeft, beschouwt als het gevolg van de zonde van Adam. Omdat elke mens verwekt wordt door een handeling die haar oorsprong vindt in deze begeerte, erft elke mens ook de gevolgen van Adams zonde. Omdat de erfzonde niet aankleeft aan het vlees, maar aan de begeerte, kon Christus het vlees aannemen zonder daarmee door de erfzonde getroffen te worden, aangezien Hij niet geslachtelijk verwekt werd, maar door de Heilige Geest uit de maagd Maria geboren werd³⁴. Deze conclusie wordt getrokken na een uiteenzetting van de leer van Augustinus zoals deze te vinden is in zijn tractaat over de letterlijke betekenis van het boek Genesis, aangevuld met fragmenten uit *De Trinitate* van Hilarius van Poitiers³⁵.

In deze brief is het antwoord op de gestelde vraag gevat in een kader van raadgevingen. De eerste reeks betreft de studie van de heilige schrift.

³¹ *Dubitas quidem et quaeris, cum Christi caro in lumbis fuerit Adae, sicut et nostra: quomodo non inde et ipsa peccatum contraxerit sicut et nostra?* (PL 203, col. 16D).

³² *Divinarum quippe lectori Scripturarum tria ut aestimo valde sunt necessaria, sine quibus earundem Scripturarum non acquiritur perfecta scientia, videlicet studium, ingenium, humilitas.* (PL 203, col. 17B).

³³ *Miraris, cum in Adam Christus fuerit, sicut et nos: cur non inde peccatum, et ipse contraxerit, sicut et nos.* (PL 203, col. 18D).

³⁴ De leerstellige inhoud van deze brief wordt uiteengezet door G.P. SIJEN, *De leer over de erfzonde bij Philippe van Harveng*, in: *Analecta Praemonstratensia*, 17 (1941), pp. 35-63.

³⁵ AUGUSTINUS, *De Genesi ad Litteram*, lib. X, cap. 20 (CSEL 28, 323, 16-17); HILARIUS PICTAVIENSIS, *De Trinitate* lib. X (CC SL 62A), c. 16, 5-7; c. 16, 20-22; c. 47, 5-7. 24-25.

Deze arbeid bestaat in het ijverig, met toeleg en volhardend lezen. Dit is nodig omdat de schrift vergeleken kan worden met een grote en eindeloos diepe zee. Dat wat men wil weten is niet op één plaats te vinden. Daarom moet men vaak naar dezelfde plaats terugbladeren en dezelfde passages hernemen, totdat de duisternis van de onwetendheid opgeklaard wordt. Het is zelden voldoende dat men iets eenmaal leest. Men moet opnieuw lezen en het gelezene steeds weer overdenken. Dergelijke intense studie vraagt om stilte en concentratie. Men mag niet opgaan in andere, “wereldse”, bezigheden³⁶.

De heilige schrift is niet slechts een voorwerp van studie, het is ook een voorwerp van nederige verering. Wie zich op haar toelegt moet er van uitgaan dat alles wat zij bevat waar is, ook al wordt die waarheid niet door iedereen op dezelfde wijze begrepen. De wijze waarop de schrift begrepen moet worden, kan voorwerp van discussie en onderzoek zijn. Niet de vraag of hetgene wat men leest waar is. Men kan dus niet twifelen aan iets dat in de schrift voorgehouden wordt. Men kan het wel bewonderen³⁷.

Een tweede reeks raadgevingen betreffen een ascetisch leven. Het gegeven van de erfzonde is aanleiding tot de aansporing Johannes de Doper na te volgen in zijn strijd tegen de begeerte³⁸. In de brief aan Hervardus is de bedoeling van de studie niet alleen het oplossen van een theologisch probleem. Zoekend naar inzicht in een geloofsmysterie, wordt men gegrepen door bewondering en door een gevoel van nederigheid. Aan het einde van zijn brief zegt Filip: “De waarheid hiervan, meen ik gemakkelijker te kunnen ervaren dan dat ik haar in woorden kan uitdrukken, en daarom zal mijn onvermogen, ter verontschuldiging, als uiterste toevlucht het gezegde van de profeet in de mond nemen: Wie zal zijn herkomst verhalen?” (Jes 53,8). De nederigheid voltooit zowel het kritisch onderzoek als het theologisch antwoord. Op deze wijze

³⁶ *Ad Hervardum*, PL 203, col. 17B-D. Filip verwijst in zijn uiteenzettingen aangaande studie vaak naar de brieven van Paulus aan Timotheus: “Attende lectioni” (1 Tim. 4, 13) “In his meditare, in his esto” (4, 15) “semper discentes et numquam ad scientiam veritatis pervenientes” (2 Tim. 3, 7).

³⁷ Zie de inleiding van *Ad Hervardum*, waar de gestelde vraag: *dubitas et quaeris* over de vrijheid van Christus van de erfzonde, hoewel Hij als mens toch uit Adam geboren werd, omgewerkt wordt tot *Miraris* (PL 203, col. 16D-18D).

³⁸ *Apte ergo lumbos suos zona pellicea circumcinxit, quia carnis lasciviam loro continentiae sic astrinxit: ut nullam illi evagandi licentiam relaxaret, sed in ipso fonte, caput serpentis mortificationis malleo conquassaret.* (PL 203, col. 24B-25A).

wordt in deze brief de studie geplaatst in het perspectief van het geestelijk leven³⁹.

3. Brieven die hoofdzakelijk raadgevingen bevatten aangaande het geestelijk leven

Epistola III, Ad Heroaldum

Deze brief is een reactie van Filip op een brief die Heroaldus hem eerder geschreven had. Hij bevat een aantal ongevraagde raadgevingen. Filip stelt zich van meet af aan vaderlijk op. Hij wenst Heroaldus geluk met de uit zijn brief gebleken vooruitgang die hij in de studie geboekt had⁴⁰. Deze lof is slechts de inleiding tot een uitgewerkte vermaning.

In zijn brief had Heroald namelijk argeloos gewag gemaakt van *Fortuna*, de Romeinse godin van de lotsbeschikking. Filip wijst, in het spoor van Augustinus, het woordgebruik waarbij *Fortuna* bij name wordt genoemd af omwille van zijn heidense wortels, die het geloof in Gods voorzienigheid negeren⁴¹. Filip drukt de wens uit dat Heroaldus zijn taal zou zuiveren van heidense invloeden en zich uitsluitend zou toeleggen op de *disciplina divinae lectionis*: een begrip dat eerder het resultaat van de studie aanduidt dan de inspanning die ervoor nodig is⁴². Een vruchtbare studie van de schrift resulteert in een discipline van denken en taalgebruik, waardoor men de onwaarachtigheid van bepaalde uitspraken

³⁹ Ut autem verum fatear tuae dilectioni, hujus rei veritatem aestimo expeditius me sentire, quam verbis praevaleam expedire: et ideo ad extremum excusandi suffugium mea impossibilitas illud propheticum exclamabit: "Generationem ejus quis enarrabit?" Ejus enim generationem non solum divinam, sed etiam humanam, vel impossibile, vel difficile est enarrari, et ideo humilitas necessaria est, quae si quid clauditur, non novit indignari: sed vel ampliorem gratiam ad consequendam id quod desiderat promeretur, vel non consequens, rea tamen praesumptionis et contumaciae non habetur. In hac ergo humilitate et tua inquisitio, et mea responsio consummetur... (PL 203, col. 25-26A).

⁴⁰ Litteras quas affectu memori tua mihi misit dilectio, ut lethargum meum, et gravem somnolentiam quodam quasi vigili curares pulsorio, scito me et legisse diligenter, et lectas gratanter accepisse; quia tuum discentis profectum in eis mihi videor percepisse. (PL 203, col. 26A-B).

⁴¹ Unde, etsi quibusdam verbis licite utimur, quibus occultum quid vel dubium dicimus designari, videlicet forte, fortuito et hujusmodi aliis quae a fortuna, vel a quibus fortuna videtur derivari: eo tamen verbo quod est fortuna, uti nos pari modo loquendi regula non permittit, quia diversum et perversum ejus significatum veritas non admittit. (PL 203, col. 26C-D). Verwijst naar AUGUSTINUS, *Retractiones* (CC SL 57), lib. I, cap. 1, 11-23.

⁴² quia et ea nondum taces quibus fumat ethnicorum seductibilis officina, et ea simul loqueris quae divinae lectionis tibi serenior contulit disciplina. (PL 203, col. 26B).

van profane schrijvers vermijdt. Juvenalis kon in zijn satyren zeggen: *Si fortuna volet, fies de rethore consul*, maar het denken van een christen wordt door de *codex maturior honestae veritatis* en door het geloof van de kerk gevormd⁴³. De waarheid van het geloof is de maatstaf voor het denken en dus ook voor het taalgebruik⁴⁴. Deze opmerking is voor Filip een gelegenheid om enkele psalmcitaten ten berde te brengen die beter aansluiten bij het geloof in de voorzienigheid. Heroald, die nog maar pas begonnen is de heilige schrift te bestuderen in de school van de psalmen, doet er best aan de naklanken van zijn heidense literaire vorming te vergeten om op te gaan in een nieuwe manier van kennen en leven⁴⁵.

De nieuwe manier van kennen en leven is het eigenlijke onderwerp van deze brief. Filip behandelt de samenhang die de letterlijke en morele betekenis van de schrift verbindt met de ervaring van haar spirituele werkzaamheid. De studie van de heilige schrift is erop gericht kennis op te doen en op grond van deze kennis ook beter te gaan leven⁴⁶. Maar de studie van de schrift kan ook veel dieper ingrijpen in het leven van de lezer. De schrift leert haar lezers God kennen. Filip noemt deze kennis *spiritualis scientia* en *vitalis sententia quae in divinis litteris tunc sentitur*⁴⁷. Deze kennis wordt niet alleen verworven door toelag of op grond van intellectuele capaciteiten. Alleen de invloed van de genade bewerkt haar. Ze raakt niet alleen verstand en geheugen, maar raakt de mens in zijn gevoelsleven. Ze zet hem aan tot liefde. Deze ervaringsdimensie in de studie van de schrift wordt uitgewerkt in een beeldrijke taal waarin sprake is van proeven, smaken, drinken en dronken worden.

In een allegorische uiteenzetting, wordt de volkomen kennis vergeleken met het drinken van wijn. Het volk reageert niet op de mededeling dat er ergens wijn te krijgen is. Ze zijn tevreden met putwater of met

⁴³ PL 203, col. 26B en C; JUVENALIS, *Saturae* 7, 197.

⁴⁴ Quod quia sentire cum illis non est catholicum, profecto et dicere cum illis, non est veridicum: et cum certum habeam veritatem fidei te sentire, volo ut inveniatur vera sentienti sermo serius consentire. (PL 203, col. 26D-27A).

⁴⁵ In quo velut gymnasio (ut mihi tuae innuunt litterae) jam luctaris, et voluntario humero pressuram sustines torcularis: forte saporem illum veterem saecularis vitae et scientiae velut acinum relicturus: et in novum tam sciendi quam vivendi dulcorum agilitate strenua transiturus. (PL 203, col. 27C).

⁴⁶ Quid enim aliud divinae, quibus intendis personant lectiones? Ad quid aliud elaborant litteralis hujus exercitii tunsiones: nisi ut quem assumpserint, reddant graviter eruditum, et eruditionis malleo ad ineundam melioris vitae semitam expeditum? (PL 203, col. 27C).

⁴⁷ PL 203, col. 50A.

water dat voorbij stroomt. Anderen zien op de drankgelegenheid wel de cirkel staan die verkondigt dat daar wijn te verkrijgen is, en ze weten zelfs van horen zeggen dat hij van goede kwaliteit is. Maar om te weten waar het om gaat, moet men drinken, proeven en ervaren⁴⁸. Wie gegeven wordt te ervaren, verkrijgt ook de werkelijke kennis van de schrift. In de beschrijving van de echte kennis van de schrift speelt Filip met verschillende tegenstellingen: er is de tegenstelling tussen de wateren van de Helikoon en de *cella vinaria Salomonis*. Verder is er de tegenstelling tussen een louter intellectuele studie van de schrift en het, via de lezing van de schrift, in contact komen met zijn levengevende en levenskrachtige geest. Dit is het smaken van de zoetheid van de schrift en erdoor geraakt worden, zodat men er van harte mee instemt⁴⁹. Het lezen van de schrift is dus een bezigheid die de lezer opent voor een ontmoeting met Gods aanwezigheid, voor een mystieke ervaring. De lezer kan in de heilige schrift Gods zoetheid ervaren, en deze ervaring is precies een kenmerk van de echte kennis van God, die de geest van de lezer raakt en ontroert⁵⁰.

Deze stof en de manier waarop ze behandeld wordt, levert een mooi spiritueel tractaatje op dat een opvallende gelijkenis vertoont met bijvoorbeeld het vierde hoofdstuk van het vijfde boek van zijn *Commentaria in canticum canticorum*⁵¹. Evenmin is het te verwonderen dat de woordenschat die Filip in deze brief gebruikt doet denken aan de *Sermones super Cantica* van Bernardus van Clairvaux, een werk dat hij zeker kende, daar hij er elders uit citeert, zij het met enkele betekenisvolle veranderingen⁵². Een gedachte die bij Bernardus ook sterk op de voorgrond

⁴⁸ Caeterum cujus scientiam usu tantum, vel auditu extrario perceperint, non statim et dulcorem gustu intimo persenserunt: eisque nil salubre confert scientia quae praecurrit, si praecurrenti gustus experientia non succurrit. (PL 203, col. 27D-28A).

⁴⁹ Sensum non obtinet, qui, etsi carnes vel corium quaerens potuit invenire, nondum tamen ad vitalem ejus spiritum pervenire: qui auditae lectioni affectu mentis applicito non consentit: qui, etsi legendi studio memoriter verba capit, palato ejus stupido interna illius suavitatis nondum sapit... (PL 203, col. 28B).

⁵⁰ Nam scientia Dei dicit, qua Deus scitur, qua sentitur, qua ejus dulcedinem in Scripturis affectuosa mens legentium experitur... (PL 203, col. 28D).

⁵¹ comedentes bibite, hoc est, diligite quod intelligentia percepistis. (PL 203, col. 413A.).

⁵² Een passage uit *Sermo 36 super Cantica*: Sunt namque qui scire volunt eo fine tantum, ut sciant: et turpis curiositas est. Et sunt qui scire volunt, ut sciantur ipsi: et turpis vanitas est. Qui profecto non evadent subsannantem Satyricum et ei qui eiusmodi est decantantem: Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter. Et sunt item qui scire volunt, ut scientiam suam vendant, verbi causa pro pecunia, pro honoribus: et turpis quaestus est. Sed sunt quoque qui scire volunt, ut aedificent: et caritas est. Et sunt item qui

treedt, is de verbinding tussen kennis van God en een ervaring van zijn beminnelijkheid⁵³. Filip plaatst deze ervaring resoluut in de context van de studie van de schrift. Het is ook de ervaringskennis van God die de lezer van de schrift leert hoe hij moet leven. Wie God leert kennen zal zich met vreugde toeleggen op het gehoorzamen van zijn geboden, terwijl iemand die deze kennis niet heeft, geen vreugde vindt in het gehoorzamen aan Gods geboden en ze dus gemakkelijker zal overtreden⁵⁴. Met deze vervlechting van Godserving en moreel handelen zit Filip geheel op de lijn van Bernardus, al schijnt deze laatste de volgorde eerder om te draaien, zodat de gehoorzaamheid aan Gods geboden, die men door de schrift leert kennen, binnenleidt in de kennis van God⁵⁵. Beiden zullen wellicht dezelfde dynamische ontwikkeling van het geestelijk leven op het oog hebben, waarin handelen en ervaren elkaar beïnvloeden. In deze dynamiek legt Filip in deze brief wel sterk de nadruk op de ervaring van Gods aanwezigheid.

Naast de nadruk op de ervaringskennis komt Filips persoonlijke overtuiging nog het sterkst aan het licht in het belang dat hij toeschrijft aan de studie van de schrift als ijkmaat van het geestelijk leven. In zijn brief aan Heroaldus staat Filip uitgebreid stil bij het nut van de *exterior lectio*: het lezen van de tekst van de schrift. Ze is een belangrijk hulpmiddel,

scire volunt, ut aedificentur: et prudentia est. (S. BERNARDI, *Opera Vol. II: Sermones super Cantica Canticorum* 36-38, Romae 1958, p. 5-6) is door Filip overgenomen in zijn werk *De dignitate clericorum*, uitgegeven onder de titel *De justitia clericorum*: Alii quippe discunt, nihil aliud appetentes, quam scire, quod est vitium inquietae curiositatis; alii ut sciant scire, quod est vitium ventosae vanitatis; alii ut vendant cum didicerint, quae est simoniaca pravitas; alii ut spiritaliter aedificentur, quae est pia et sancta humilitas; alii ut aedificati alios quoque aedificent, quae est pura et vera charitas. (PL 203, col. 710B). De nadruk op de studie met als doel niet alleen zichzelf te vormen, maar ook anderen te stichten bevestigt de conclusies van Caroline WALKER-BYNUM, *Docere Verbo et Exemplo*, p. 195, waar zij besluiten formuleert aangaande de verschillende benadering van monniken en reguliere kanunniken met betrekking tot studeren en kennis doorgeven.

⁵³ Daarvan kunnen vele voorbeelden gegeven worden uit de *Sermones super Cantica* v.g.: "Nam quomodo non vidit eum, qui gustavit et vidit quoniam suavis est Dominus?" (S. BERNARDI *Opera Vol. II*, p. 11).

⁵⁴ Qui si Deum praedicta scientia, id est praesenti experientia gustu, sensu, sententia tenuisset, non voluntate, non contemptu pactum quod acceperat, praeterisset: quia, quem eo modo quisque sentiens gaudet scire, et consequenter diligit etiam obedire. (PL 203, col. 29B). Deze opmerking staat in de context van een exegese van Hosea 6,7: "Ipse autem sicut Adam transgressi sunt pactum", waar de zondeval van Adam toegeschreven wordt aan dit gebrek aan ervaringskennis van God.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Michel BRUNO, *La Philosophie: Le cas de De Consideratione*, in *Bernard de Clairvaux. Histoire, Mentalités, Spiritualité*, (Sources Chrétiennes n. 380), Paris 1992, p. 583.

omdat de schrifttekst zelf de lezer aanzet om op zoek te gaan naar diepere betekenissen, zowel betreffende moraal als betreffende de mystieke betekenis. De schrift prijst zichzelf aan als leermeesteres voor het handelen, en als wijnkelder van de Geest die haar inspireerde en die doorheen de woorden een deugddoende en voelbare ontmoeting met God zelf begeleidt en bewerkt. Zeker, niet elke lezer wordt bij het lezen zo diep geraakt. Alleen de genade bewerkt dit ervaringsinzicht, maar daarom is het lezen van de schrift nog niet overbodig. Ze is als brood waar zij de mens moreel sterker maakt. Ze is als wijn waar zij de levengevende kennis doet smaken⁵⁶. Studie is dus een onmisbaar facet van de groei in het geestelijk leven. Daarom eindigt de brief met een loftuiting op de Parijse scholen, waar velen zich op studie toeleggen en zoeken naar de diepere zin van de schrift. Filip wenst zijn correspondent toe dat hij de schrift zo zou mogen begrijpen dat hij ook haar innerlijke zoetheid zou mogen ervaren⁵⁷.

⁵⁶ Neque ideo credideris, ut divina lectio digne superflua judicetur, quo scilicet non omnis ejus lector ad hunc sensum et consensum legendo promovetur: nec habet in se illa vim tam vividam vel effectum ut lectorem quemlibet reddat necessario sic affectatum. Sola quippe gratia donat profectus hujus invisibiliter incrementum, sed exterior lectio non mediocre adhibet adjumentum: dum lectorem blando sinu excipiens ad docendum, docet multifariam quomodo sit vivendum: et quo meritis vitae praecedentibus veniendum. Quae, dum sensus mysticos et morales clausos involucro literali, dum testam litteralem dicit esse vino praeditam spiritali: dum ejus vini quasi ostentat colorem, dum commendat saporem, dum praedicat utilitatem, ad bibendum illud, auditorem, hortatur et instigat, et hoc ille hortamento, commendata curiosius pervestigat. Dumque bibit commendantis instantia gratanter lacessitus, acuitur interior bibentis appetitus: et quod parum vel nihil videbatur utile non bibenti, fit jucundum et salubre plenius haurienti. Gustus enim appetitu, et appetitus gustu gratum accipit incrementum, et uterque proficiens interiori homini confert solidius alimentum; ut hic ille velut pane robustius invalescat, vel tamquam vino primo eleganter ebrius hilarescat. Illa quippe spiritalis scientia, sive, ut expressius dixerim, vitalis sententia quae in divinis litteris tunc sentitur, cum earumdem auctor devoto lectori uberiores gratias impertitur, et panis dicitur quo ille homo interior roborari, et vinum quo in excessum mentis proficiens debriari. Panis est, cum invictam ille fortitudinem conceditur adipisci; vinum vero, cum coelestium inhiens terrenorum et visibilium oblivisci. Panis cum quaeque adversantia viriliter sustinet et retundit; vinum vero, cum, non quaerens quae suae sunt, totus in illo Dei sanctuario se abscondit. (PL 203, coll. 29C-30A.).

⁵⁷ sic et tu amore ductus scientiae Parisius advenisti, et a multis expetitam optato compendio Jerusalem invenisti. Hic enim David decachordum psalterium manu tangit, hic tactu mystico psalmos pangit; hic Isaias legitur, legendo detegitur prophetia; hic prophetae caeteri diversos modulos concordie proferunt melodia. Hic sapiens Salomon erudiendos convenas operitur; hic ad pulsandum tantus concursus, tanta frequentia clericorum, ut contendat supergredi numerosum multitudinem laicorum. Felix civitas, in qua sancti codices tanto studio revolvuntur, et eorum perplexa mysteria, superfusi dono spiritus resolvuntur, in qua tanta lectorum diligentia, tanta denique scientia scripturarum, ut in

Epistola IV, Ad Engelbertum

Engelbertus was iemand uit Filips omgeving die te Parijs studeerde. Dit blijkt uit de zinsnede *cum ergo ad nos, Deo volente, sanus redieris* en uit *non enim Parisiis fuisse, sed Parisius honestam scientiam acquisisse honestum est*⁵⁸. Het studeren viel Engelbertus blijkbaar nogal zwaar, want de brief is vooral een aansporing om de moeilijkheden van de studie krachtig tegemoet te treden en de nodige discipline op te brengen⁵⁹. Hij mag niet, zoals zovele clerici tevreden zijn met een oppervlakkige welsprekendheid of blijven steken in middelmatigheid, maar moet zich toeleveren op de studie, zonder enige moeite te schuwen⁶⁰. Als voorbeelden van levenslange toelever op studie worden Plato, Mozes, Socrates en Cato voorgelouden. Deze mannen werden niet gebroken door de harde arbeid, maar de liefde voor de wetenschap, zette hen aan om te volharden. Hun voorbeeld volgend moet Engelbertus niet flauw zijn, maar aanpakken⁶¹.

De studie van profane auteurs krijgt er een ongewone nadruk, wellicht omdat Engelbertus op dat ogenblik deze materie te verwerken had. Filip zet Engelbertus er in de eerste plaats toe aan de studie van de filosofie die uit de heldere bron van de Helikoon opwelt (het scherpe intellect van Plato, de welsprekendheid van Cicero, het voorbeeld van Socrates en de duidelijke bewijstrant van Aristoteles) ter harte te nemen. Het is niet voldoende zich in deze bron te weerspiegelen of zich door wat druppels eruit te laten besprenkelen. Men moet er zich geheel in onderdompelen⁶². Pas op het einde van deze brief maakt Filip een korte

modum Cariat Sepher merito dici potest civitas litterarum. In hac instar Gothonieli volo te non tam litteraliter, quam spiritaliter erudiri, sic scripturis capere, ut internam illarum dulcedinem diligas experiri... (PL 203, col. 31C-D).

⁵⁸ PL203, col. 33D; A.

⁵⁹ Si ergo perfectum proficere vis in virum, vel potius si te recolis esse virum, age, viriliter et robustius confortare, nec recuses dicendi gratia, quicquid grave occurrerit tolerare. (PL 203, col. 32A-B).

⁶⁰ Ideo nimirum et clericali nomine vides passim plurimos insigniri, et profectu congruo raros admodum erudiri, sed eos difficultate qualibet repercussos vel manere penitus idiotas, vel fonte labra proluere caballino, ut sic repente prodeant in poetas. (PL 203, col. 32B).

⁶¹ Cum igitur hos et huiusmodi viros non fregerit laboris asperitas, non pro vectae revocaret aetatis longaeuitas, quin studio litterali tantam diligentiam impertirent, ut amore sciendi occurrentia quaevis incommoda non sentirent, non est consilium, ut propter ingruentem febriculam tua strenuitas emarcescat, et, infirmato corpore, virilis pariter animus elanguescat. (PL 203, col. 32D-33A).

⁶² Denique ipsa philosophia quae proponit studentibus fontem lucium Heliconis, non satis esse iudicat solum huius beneficium visionis; et cui acre et acutum ingenium tol-

toespeling op de studie van de schrift, waarop het onderricht tenslotte moet uitlopen.

Deze brief, die vooral een aansporing is om de inspanning die de studie met zich meebrengt niet uit de weg te gaan, bevat een beknopte beschrijving van de *honesta scientia*, die hier niet zonder meer als synoniem van *sapientia* verschijnt. Wetenschap (*scientia*) is op zich niet de ware rijkdom die men moet nastreven. De vermeerdering en verdieping van de kennis moet samengaan met de ontwikkeling van een innerlijke religieuze houding, anders verwerft men slechts de wijsheid (*sapientia*) van deze wereld, die dwaasheid is bij God⁶³. Deze innerlijke religieuze houding wordt gekenmerkt door geloof, hoop, liefde en de andere deugden, die bepalen hoe de student met zijn groeiende kennis omgaat⁶⁴. De vele ontberingen en inspanningen die men trotseert, maar ook de weetgierigheid en de voldoening die de studie geeft, leiden niet tot de kennis van de waarheid, want de waarheid is God zelf. Deze kennis van God is een voorrecht, een gave, die samengaat met een aanvoelen, een merken van zijn aanwezigheid als liefdevolle en belangeloze beschermer. Deze kennis is dynamisch en wordt beschreven als een zoeken en kennen van Gods welwillendheid⁶⁵. In de visie die in deze brief verwoord wordt, komt de studie en de moeite die ze kost naar voren als een vorm van louterende ascese, die het innerlijke oog helderder en gezonder maakt. Ze is een ascese die de innerlijke zintuigen loutert en de volle godservaring *facie ad faciem* voorbereidt⁶⁶.

Platonis, cui flores et ornatam eloquentiam Ciceronis, cui largitur illius tui Socratis documenta, cui Aristotelis revelat manifestius argumenta, eum profecto vult gutta vel rore modico non aspergi, sed ejus fonti vivido diutius incumbere vel immergi. (PL 203, col. 33A-B). — De Helikoon is een berg in Boëtie, aan Apollo en de Muzen toegewijd.

⁶³ 1 Kor 3, 19. PL 203, col. 33D.

⁶⁴ Nulla ergo prudentia, nulla scientia, nulla litteraturae affluentia satis digna est commendari, quae non studet superducto virtutum propugnaculo cumulari, imo illarum divitiis, ut compedibus alienis graviter deprimuntur, qui non virtutum meritis tamquam propriis divitiis redimuntur. (PL 203, col. 33D).

⁶⁵ Quae gloriandi causa, cum scholares miseros ad discendum provocat et inducit, eos grato lenocinio supplantat penitus et seducit; dum illis et sciendi insatiabilem dat affectum, et tamen, numquam eos scientiae adducit ad perfectum, de quibus apostolus: "Semper (inquit) discentes et nunquam ad scientiam veritatis pervenientes" (2 Tim 3, 7). Veritatis est scientia Deum scire, sciendi beneficio illum plenius et sentire... (PL 203, col. 34B). — Verder wordt deze kennis van de waarheid toegelicht met een vergelijking van de godskennis van de demonen met die van de cherubijnen: Sciunt ergo Deum [sc. Cherubim]... ut gratum et gratuitum Protectorem... ut familiarius sequantur propitium et cognoscant. (PL 203, col. 34C).

⁶⁶ Te quoque eo intuitu volo scire, multam litteris diligentiam impertire, ut litterarum adminiculo Deum scias plenius et sequatur, et sequendi instantia tandem facie ad faciem

Epistola XVIII, Ad Richerum

Filip kende Richerus door wat anderen over hem verteld hadden, en die anderen hadden hem ook over Filip gesproken. De brief is een reactie op een groet die Richerus aan hem had laten overbrengen. Ondanks zijn rijpe leeftijd is Richerus nog steeds op school, met, volgens Filip, de bedoeling te onderscheiden tussen datgene wat schadelijk is en wat blijvende waarde heeft. Het eerste om zich ervan te bevrijden, het tweede om het te beminnen. Het is immers volstrekt nutteloos, ja, zelfs schadelijk iets te willen weten als deze kennis niet gesmaakt wordt, als iemand alleen maar woorden onthoudt zonder zoetheid te ervaren⁶⁷. Deze stelling wordt het uitgangspunt van enkele kritische opmerkingen over studenten die teveel aandacht geven aan de wetenschap van de heidenen en over hen die zich wel toeleggen op gewijde literatuur, maar zonder enthousiasme. Zij dorsten niet, maar lezen slechts oppervlakkig, wat wil zeggen dat wat zij lezen hun gemoed niet raakt en dat zij het gelezene niet in praktijk brengen⁶⁸. Volgens Filip treft deze kritiek de meerderheid van de studenten. Zijn ideaal bestaat in een combinatie van kennis en heiligheid⁶⁹, een begrip dat in de context van deze brief vooral uiterlijk waarneembaar deugdzaam gedrag aanduidt. De student die zich beijvert om zowel te weten als om goed te leven, is voor zijn medestudenten een voorbeeld en een spiegel⁷⁰. In dat opzicht kan een school zeer goed vergeleken worden met een klooster,

cognoscere merearis. Utinam omnes qui mancipantur labori litterario sic student, eo fine multiplices scholarum angustias sustinerent, ut scilicet oculus eorum interior infuso scientiae collyrio mundaretur, et ad videndum Deum promptior et defaecatior redderetur. (PL 203, col. 34C).

⁶⁷ Ad hoc quantum intelligo studuisti, imo et studes negotiis scholaribus inservire, ad hoc amas esse discipulus, non tam audiri appetens quam audire, ut auditu doctor cautius respuas nocitura, et ab his expeditus affectuosius diligas, et diligentius eligas profutura. Agenda enim scire et ea diligendi affectu non sentire, non solum est inutile, sed nocivum... (PL 203, col. 157B-C).

⁶⁸ Qui si forte velut saniore usi consilio, et applicantes animum rationi, quandoque apposuerint divinae dare operam lectioni: plerumque labra tantum velut fonte proluunt caballino, dum quod legunt, non sitiunt, nec amore hauriunt intestino. (PL 203, col. 158A).

⁶⁹ Quia vero talium invenitur plurima multitudo quos in camino scholari exercet studii malleus et incudo: felicem et egregium illum dixerim quem sic fovet et promovet divinae gratiae rectitudo, ut eum et sciendi amor non deserat et vivendi teneat sanctitudo. (PL 203, col. 158B).

⁷⁰ Felix ergo ille qui hoc gratiae beneficium est sortitus, qui lima et studio ad sciendum et vivendum pariter expolitus: inter scholares convenas et condiscipulos sic versatur, ut eis in utroque forma vel speculum habeatur. (PL 203, col. 158B).

omdat in een klooster het stichtende voorbeeld van anderen ook een belangrijke rol speelt⁷¹. Filip vraagt zich af hoe het mogelijk is dat niet alle clerici zich bij voorkeur toeleggen op lezing, waarna hij deze brief besluit met de stelling dat het klooster voor clerici de veiligste plaats is. De school komt in dat opzicht op de tweede plaats. Als het klooster een solied schip is, dan is de school een soort reddingsplank voor schipbreukelingen, waaraan men zich vastklampt door de heilige geschriften te lezen en opnieuw te lezen⁷².

Deze brief spitst zich vooral toe op de discipline die men zich moet opleggen om zich in de school te handhaven. Ze wordt gesmeed door ijver en weetgierigheid en is op haar beurt een levenswijze die de studie bevordert⁷³. De *disciplina scholaris* is een proces waarin een selectie plaatsgrijpt. Sommigen worden er verstandiger, anderen blijven er dom. Sommigen komen er tot een hoogstaande levenswijze, anderen komen er in de goot terecht⁷⁴. In deze context bespreekt Filip de voordelen van het kloosterleven voor clerici. Hun voornaamste taak is immers lezen en studeren⁷⁵. In een school zijn er evenwel veel verstrooiingen mogelijk, de rijkdom, de beweging op de kruispunten, de *forensia*, de drukte van de markt en van het handel drijven, concurreren er met de studie. Een school zou als een klooster moeten zijn: *schola claustrum alterum dici debet*, maar omwille van de grotere bewegingsvrijheid is de kans om het verkeerde pad op te gaan er steeds aanwezig⁷⁶. Dat gevaar is vooral acuut voor minder begaafde studenten. In een klooster zullen zij weliswaar geen hoogvliegers worden, maar het voorbeeld van de medebroeders zet ook hen aan om te blijven lezen, een bezigheid die in alle geval

⁷¹ Unde et videre videor, schola claustrum alterum dici debet, quae diversis convenientibus imitabiles multos praebet, quae studiosos deditos lectioni a forensibus avocat et avertit, et eorum affectus reprobos vel attenuat, vel convertit. (PL 203, col. 158D-159A).

⁷² Secundum vero locum scholaris debet sibi conversatio vindicare, amore cuius prudens clericus eligit laicalia relegare, ut cum navem claustrum nullo carens et insufficiens non ascendat, ne perditae naufragetur, vicinam scapham sive tabulam apprehendat. (PL 203, col. 159C).

⁷³ Tales illos decet esse qui scholarum incolunt officinam, qui studendi malleo vel incude sciendi fabricant disciplinam... (PL 203, col. 157B).

⁷⁴ Ita, ut melius nosti, habet se scholaris disciplina, in qua alium intellectus agilius et subtilitas provehit aquilina, alium sensus rudis et hebetudo detinet asinina; alius ad vivendum melius lectione proficit et doctrina, alius more suis jacens, jacet in volutabro vel sentina. (PL 203, col. 158C-D).

⁷⁵ Nihil aestimo convenientius clerico quam litterarum studiis inhaerere... (PL 203, col. 159A).

⁷⁶ PL 203, col. 158D-159A.

nuttig is, hoewel die niet noodzakelijk tot de volmaaktheid voert⁷⁷. Om in de school te overleven is er een grote persoonlijke discipline nodig, terwijl een clericus die in een klooster leeft, vanzelf al in omstandigheden leeft die de studie begunstigen. Filip spoort zijn correspondent niet aan om kloosterling te worden, maar wel om die discipline aan de dag te blijven leggen.

Epistola XX, Ad Richerum

Deze brief is een antwoord op een vraag. Deze Richerus, die op het ogenblik dat de brief geschreven werd in Parijs studeerde⁷⁸, had eerder aan Filip *sacras litteras* gevraagd. Blijkbaar maakte hij een crisis door, misschien ten gevolge van een ziekte⁷⁹. Verderop blijkt dat hij Filip verzocht had iets te schrijven dat zijn gemoed zou verwarmen en verkwikken. De etiquette van de briefschrijver noopt Filip tot een bescheiden reactie. Tegen zulk een opdracht is hij niet opgewassen, maar niettegenstaande dat, feliciteert hij Richerus omdat hij iets dergelijks niet zoekt bij dichters en sofisten⁸⁰. Zoals het begin van de brief aangeeft, zal Filip hier handelen over de juiste manier en de juiste plaats waar men een dergelijke verkwikking voor de ziel moet zoeken en kan vinden, namelijk in de heilige schrift, waarin men vindt wat men nodig heeft betreffende de leer, de gedragsregels en een heilig leven. Het is evenwel nodig datgene wat de schrift leert, te beminnen, zodat begrip en liefde samengaan⁸¹.

Met deze verbinding van begrijpen en beminnen bevinden we ons op bekend terrein. Het is een van de thema's die in Filips brieven aan

⁷⁷ Etsi enim inferiorem superior non semper excitare valeat ad agendum, tamen lectioni deditus, exemplo caeteros provocat ad legendum: et assumpta lectio habet quamdam occupationis gratiam et profectum, quamvis occupatio nulli sufficiat ad perfectum. (PL 203, col. 159A).

⁷⁸ Parisius ubi aliquando litterarum gratia conversaris... (PL 203, 166C).

⁷⁹ Dit kan afgeleid worden uit het slot van de brief: Quaeso autem, ut, cum bene tibi erit, mei vel ad modicum recorderis. (PL 203, col. 168A).

⁸⁰ Verum, cum easdem litteras de fonte arido, de vena paupere postulas tibi fundi, non satis considerare te errare, non mediocriter me confundi, quia, cum a me exigis ad quod nullatenus invalesco, et tu nesciens falleris, et ego insufficiens erubescio. In hoc tamen non falleris, quod non poetarum exigis fabulas et figmenta, non sophistarum laqueos... (PL 203, col. 165B-C).

⁸¹ habes divinos codices, apothecas uberes Scripturarum: habes cellam vinarium, domum illam aromaticum, porticum Salomonis, habes quod ad refocillandum animam expedire perhibet divinae series lectionis. Legis autem et intelligis quod utile est doctrinae, moribus, sanctitati, apponis et diligere, et intellectum jungere charitati: et quod praedicat lectio, et capit intellectus legentis, amplexatur dilectio et affectus interior diligentis. (PL 203, col. 165B-C).

studenten regelmatig terugkeren, maar hij werkt dit thema niet onmiddellijk verder uit, blijkbaar omdat Richerus' vraag niet zozeer de studie van de schrift betrof, maar een gevolg was van een confrontatie met filosofische begrippen, wellicht van neo-platoonse oorsprong. Richerus had in zijn brief, naar aanleiding van zijn spirituele toestand, de vraag gesteld hoe hij de "tegenwoordige dingen" zo zou kunnen waarnemen dat die waarneming hem zou voeren tot het verkrijgen van "bovenhemelse dingen". Filip neemt deze termen, die hij elders niet gebruikt, uit Richerus' brief over, niet zonder zijn verbazing uit te drukken dat dergelijke vraag aan hem gericht werd⁸². In deze brief dient de geschapen werkelijkheid zich aan als object voor de studie maar aan deze studie van "veranderlijke dingen" weet Filip nauwelijks een plaats toe te kennen. Niet zozeer de dingen zijn object van studie, maar wel hun natuurlijke veranderlijkheid, opdat men niet de vergissing zou begaan zich eraan te hechten. Men moet eraan voorbij gaan om hun Schepper te ontmoeten⁸³.

Filip past op zijn correspondent de toestand toe van het volk van Jeruzalem dat, volgens de klaagliederen, brood zoekt en zucht, dat al zijn kostbaarheden weggegeven heeft om voedsel te kopen (Kl 1,11). De *perceptio praesentium* wordt via de spirituele exegese van de klaagliederen omgeduid tot *contemptus praesentium*⁸⁴. Terecht noemde Richerus zich in zijn brief pelgrim, want deze vergankelijke wereld biedt geen blijvende thuis. Men moet zich niet richten op wat voorbij is, maar door de genade geleid voorwaarts streven naar de hoogste gaven. En daarvoor studeert men ook, de heidense zowel als de heilige geschriften. Door zich toe te leggen op het *pie legere*, komt men er toe de Schepper te kennen én de dingen die gebeuren zullen⁸⁵. De beschouwing van de tijdelijke dingen moet tenslotte tot hetzelfde resultaat voeren als de vrome lezing van de schrift, want het is steeds een zoektocht naar het gelaat van

⁸² Quia ergo perceptio praesentium ad obtinenda pro certa supercoelestia te perducet, quare mea nullius momenti verba vel monita exigas, non elucet, nisi forte quia amor intemperans nihil sibi judicat satis esse, quandiu sibi videt differri quidpiam, vel deesse. (PL 203, col. 165D).

⁸³ Ad hoc autem a prudentibus ista rerum mutabilitas debet sciri, ut summo nisu caveant errore vel amore talium irretiri, ut nullo modo quisquam praesumat talibus inhaerere, quae et ipsa a seipso valent statu stabili permanere. Transeundum est igitur... (PL 203, col. 167A).

⁸⁴ PL 203, col. 166B.

⁸⁵ dum non retro ad ultima, sed in ante ad optima dono gratiae te extendis. Ad hoc sonat et intonat omnis tuba vel buccina litteralis, ad hoc libri Gentilium et divinatorum pagina spiritalis: a hoc denique nobis datur omnis lectio vel Scriptura, in qua, si pie legeris, vel factor intelligitur vel factura. (PL 203, col. 166C-D).

de Schepper waarboven of waaronder er niets is dat de geest kan verza-digen⁸⁶. Goed studeren is voor Filip een zoeken naar de Godservaring. Het is kloppen aan de deur van het heilgdom waarin Hij woont, het is hoopvol wachten tot men toegelaten wordt in het bruidsvertrek⁸⁷. De brief eindigt met de vraag aan Richerus om, zo gauw het goed met hem zou gaan en hij voor Gods aanschijn staat, voor Filip te bidden.

In deze brief is studie door liefde gedreven op zoek gaan naar wat men bemint. Het lezen van de schrift voedt op, onderricht de lezer met betrekking tot het heil. De liefde voor de heilige schrift doet de lezer groeien in kracht. Mits men op de juiste manier zoekt zal de *lector* de schrift niet vruchteloos onderzoeken en de *dilector* niet onbeloond blijven⁸⁸. Omdat de geadresseerde van deze brief blijkbaar een crisis door-maakte, is de concrete vraag waar Filip zijn aandacht op toespitst hoe men iets kan vinden wat het hart verwarmt⁸⁹. Wie troost zoekt in de lezing van de schrift zoekt alvast op de juiste plaats: zij is een enorme voorraadkast, een wijnkelder, een huis met welriekende specerijen, de portiek van Salomo. Deze beelden herinneren ook aan het hooglied en drukken uit dat de bedoeling van het lezen van de schrift tenslotte ge-len is in de ontmoeting met God⁹⁰. Deze ontmoeting situeert zich niet uitsluitend op intellectueel vlak. De lezing van de schrift inspireert de ziel tot liefde jegens God, die zijn barmhartige blik niet zal afkeren van de mens die Hem bemint, maar daarom juist voor wereldse ogen ver-achtelijk is. Deze verachtelijkheid wordt ruim vergoed door de hoop op een hogere beloning⁹¹. Deze hoop is niet te verstaan als een magere en

⁸⁶ Cum igitur in omni Scriptura intelligere poterit prudens lector, in omni creatura admirari providus intellector, creata quaeque digne considerans, quaeret semper faciem Creatoris, nihil infra, nihil supra satiabit animum dilectoris. (PL 203, col. 167B).

⁸⁷ Nosse autem debent, qui scholas incolunt, quia nondum satis eorum quispiam bene studet, si ad pulsandum praedictum sanctuarium, sollicitudine congrua non desudet: si non ad hoc legat, intelligat et dilligat hunc laborem, ut profectu congruo, sequi et assequi velit et valeat Creatorem. (PL 203, col. 167D).

⁸⁸ Amas ut sensi litteras, imo sacras litteras, quarum lectio juxta Paulum instruit ad salutem, quarum dilectio de virtute provehit in virtutem, quarum lector et dilector non caret fructu, vel proemio diligendi, sed requirens invenit si tamen rectam pervenit ad viam requirendi. (PL 203, col. 165B).

⁸⁹ quod tuam foveat, et ut ais, animam refocillet. (PL 203, col. 165B).

⁹⁰ divinos codices, apothecas uberes Scripturarum: habes cellam vinariam, domum illum aromaticum, porticum Salomonis: habes quod ad refocillandum animam expedire prohibet divinae series lectionis. (PL 203, col. 165B-C).

⁹¹ Quam ad se diligendum inspirat animam et convertit, ab eadem suos Deus miserans oculos non avertit, sed amantem introspicit et attente considerat vilem foris, amorem digne pensans, vilitatem recompensans spei beneficio melioris. (PL 203, col. 165B).

ietwat holle troostprijs. Ze is een voorsmaak, een ervaring in dit leven van de hemelse stad, waar hij reeds op gezag van de schrift thuis hoort. Studie brengt een spirituele ervaring teweeg en versterkt die. Op deze wijze zal Richerus troost vinden in zijn studie van de gewijde teksten.

4. Tot besluit

De werken van Filip van Harvengt tonen een evolutie waarin hun auteur zich geleidelijk losmaakt van zijn schoolse opvoeding en zich meer en meer gaat bezighouden met vragen betreffende spiritualiteit. Deze evolutie laat toe zijn werken in twee groepen te verdelen en ze is ook te merken in zijn brieven. Een aantal van zijn brieven betreffen een theologische kwestie, die op schoolse wijze behandeld wordt, als men tenminste het feit dat Filip steeds in rijmproza schrijft buiten beschouwing laat.

Ook de brieven aan studenten, die opgebouwd zijn rond een kwestie bevatten raadgevingen, maar deze zijn eerder corollaria. Ze hebben niets te maken met de kwestie die behandeld wordt, maar ze worden er eerder kunstmatig mee verbonden, zoals de noodzaak om de uitleg van de geestelijke zin van de schrift te funderen in de letterlijke betekenis in de brief aan Wedericus, en de aansporingen tot nederigheid en ascese in de brief aan Hervardus.

In latere brieven worden geen kwesties behandeld. Ze bevatten aansporingen tot studiejver en inzet, maar ze beschrijven vooral de lezing van de schrift in het perspectief van het geestelijk leven. De schrift lezen is zich openen voor de ervaring van Gods aanwezigheid. Het gelezene wordt gesmaakt, raakt het gevoel en laat de liefde ontvlammen. De *lector* wordt *dilector*, uit *intelligere* groeit *diligere*. En wel precies zo: het lezen van de schrift wordt nooit overbodig. Men blijft student, ook als de studie binnenvoert in intense spirituele ervaringen. Trachten te begrijpen is een streven dat niet losgelaten wordt.

Er is dus ook een continuïteit aan te wijzen in de evolutie die Filip doormaakte. Hij blijft de noodzaak onderlijnen te lezen en te herlezen en het gelezene te overdenken. Dit lijkt erg veel op de *ruminatio* van de geestelijke lezing, zoals die in een kloosterlijk midden nu eenmaal gebruikelijk is, maar de bedoeling van dit lezen en herlezen is vooral de tekst te verklaren. In zijn grotere werken legt Filip de teksten die hij bespreekt volledig uit en ontwikkelt zijn spirituele theologie, zijn

aansporingen of zijn bedenkingen vanuit de tekst. Deze werkwijze kenmerkt Filips volledige werk dat vooral bestaat uit besprekingen van pericopen, die volledig, zij het vaak allegoriserend, verklaard worden. Voor Filip vallen studie en geestelijk leven tenslotte volledig samen. God zoeken en vinden gebeurt in de schrift, tijdens het lezen ervan en in de poging wat er staat steeds beter te begrijpen. Filip verstaat de schriftstudie dus niet als iets dat men op een gegeven ogenblik kan achterlaten of dat ooit overbodig wordt. De schrift leidt niet zozeer binnen in de wijnkelder van Salomo. Ze is zelf de wijnkelder. Liefde voltooit het begrijpen, maar het ene kan niet zonder het andere. Dit verklaart misschien de afwezigheid van een uitgewerkte theorie betreffende de verschillende betekenissen van de schrifttekst. Geestelijk en moreel begrip van de tekst worden in de brieven van de tweede groep eerder beschreven als een verschillende werking van de tekst in het innerlijk leven van de lezer. Aan de overtuiging, die reeds uitgedrukt wordt in de brief aan Wedericus, namelijk dat gelijk welke schriftuitleg vertrekt vanuit de materiële tekst, is Filip heel zijn leven trouw gebleven.

Opvallend is het feit dat Filip nergens aan zijn correspondenten aanraadt de school te verlaten, ook al ziet hij het klooster als een veiliger plaats voor clerici dan de school. Hij zet hen wel aan tot ijver en discipline en waarschuwt voor oppervlakkigheid. Een ernstige studie, onder leiding van de *magistri* en in het gezelschap van andere studenten schijnt voor hem een uiterst waardevol element geweest te zijn voor de groei van het geestelijk leven. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Filip, die toch verschillende invloeden vanuit het intellectuele leven van zijn tijd onderging, geen benul had van de evolutie die aan de gang was. "De school moet een ander klooster genoemd worden." Dat andere klooster is wellicht niet helemaal hetzelfde als een monnikenabdij, juist zoals de bijbelstudie er enigszins verschilt van de monastieke *lectio divina*⁹². Dit zinnenetje verraadt dus ook een andere en nieuwe kijk van *clerici* op hun leven in een klooster, dat voor hen voldoende verschild van het monastieke kloosterleven om deze keuze te rechtvaardigen.

⁹² M.D. CHENU, *La Théologie...*, p. 260. "Car ce n'est pas de plain pied que le 'magister in sacra pagina' relaie l'abbas, dont saint Grégoire demeurait le prototype vénéré. Certes, la continuité des objets de la foi scripturaire est explicite, mais non sans une évolution parallèle au passage de la théologie monastique à la théologie scholastique Philippe de Harvengt (1182-3), l'abbé de Bonne-Espérance s'adressant aux étudiants de Paris, ne semble pas avoir perçue cette évolution, et il leur donne les mêmes directives qu'à des moines: 'schola claustrum alterum dici debet. (PL 203, col. 31)'".

Summary

In his letters to students, Philip of Harvengt († 1183) engages himself in a dialogue with the environment of the schools of his time. This is obvious since the exchange of letters was not an entirely private affair as it is nowadays. Letters were shared with one's companions and read by them. When Philip therefore wrote a letter to a student, he addressed in fact a broader public. The letters addressed to students appear to belong to two different literary types. His earliest letters, *Ad Wedericum* and *ad Hervardum* are in fact treatises concerning a debated question with some spiritual advise in the margin. Later written letters only contain spiritual advise. But all Philip's letters show a keen awareness of the fact that a sound exegesis starts from a literal understanding of the material text of Sacred Scripture, even though he depicts its study as preparing for an experienced meeting with the One who inspired it. This fundamental conviction concerning study of Scripture probably points towards influence from the Parisian school of the canons regular of Saint Victor. In his letter *Ad Wedericum* Hugh of Saint Victor is explicitly quoted while Philip develops his argument in favour of a literal explication of the six days during which creation took place according to the book Genesis. "The school should be called another monastery", for, in spite of the different environment, assiduous study of Scripture is performed in both places. Bible study probably took on a different character in monasteries of regular canons, such as Saint Victor in Paris and Bonne-Espérance, than the monastic *lectio divina*.

Abdij Averbode
Abdijstaat 1
B-3271 Averbode

Jozef WOUTERS O.Praem.